

כללי

מדוע לא נכנס הח'דיב איסמעיל למוזיאון הארכיאולוגי בקהיר

חקר מצרים העתיקה והפיכתה לחלק מן התרבות המצרית המודרנית היו מעשי ידיהם של בני המערב

יעקב שביט

29 בינואר 2003

Berkeley-Los Angeles, 2002, 409pp. University of California Press, from Napoleon to World War I and Egyptian Identity Archaeology, Museums, Donald Malcolm Reid: Whose Pharaohs

הסיפור המרתק של האגיפטולוגיה המערבית, והסיפור המרתק לא פחות של ה"אגיפטומניה" המערבית, סופרו לא מעט. דונלד ריד מהאוניברסיטה של מדינת ג'ורג'יה חוזר בספרו על עיקרי הדברים, אבל הולך לאחור, אל המחצית השנייה של המאה ה-19, כדי לגלות כבר בהן את ראשית העניין המצרי בארכיאולוגיה ובעבר הפרעוני של ארץ הנילוס. בכך מצטרף ספרו לספרות הרבה העוסקת באופן שבו תרמה הארכיאולוגיה, באמצעות תמונת העבר העתיק שיצרה, להבניה של זהויות לאומיות רבות. חידושו של ריד הוא בסינכרוניזציה שהוא עושה בין תולדות האימפריאליזם המערבי במצרים, התפתחות האגיפטולוגיה המערבית, ונוכחותם במצרים של חוקרים ושל מכוני

מחקר אירופיים, מצד אחד, לבין ההיסטוריה הפוליטית של מצרים, הניצנים הראשונים של העניין המצרי בעבר הרחוק, והופעתם של ראשוני האגיפטולוגים המצרים, מצד אחר.

חידוש חשוב לא פחות הוא הרחבה של היריעה ההיסטורית: ריד עוסק לא רק בהתרחבות הידע על העבר הפרעוני מראשית המאה ה-19 ועד מלחמת העולם הראשונה, אלא גם בהתפתחות העניין במורשת היוונית-רומית (אבל לא הביזנטית!) של מצרים, במורשת האדריכלות והאמנות האיסלמית שלה ובמורשת התרבותית הקופטית. העניין בארבע המורשות האלה מוסד בארבעה מוזיאונים שונים, שנוסדו בין השנים 1858-1908; שלושת הראשונים נוסדו ונוהלו על ידי בני אירופה, ואילו האחרון - על ידי יזם בן העדה הקופטית. למוזיאונים האלה היה תפקיד חשוב בהפצת הידע על עברה של מצרים, וכן הם מילאו תפקיד בתהליכי העיצוב של הזהות הלאומית המודרנית.

ריד מציע לקורא תמונה מפורטת ועשירה, כמעט מכל היבט אפשרי, של ההתפתחות המוסדית. תמונה זו מבוססת, בין היתר, על מקורות שלא נעשה בהם שימוש עד כה, בעניין תולדותיה של מצרים, לפני הכיבוש הערבי ואחריו. עניינו לא בהיסטוריה של החפירות הארכיאולוגיות, אלא בנוכחות של מצרים העתיקה ובדימוייה במדריכי התיירים, בחיבורים היסטוריים, בגלויות ובעיתונות, בתערוכות בינלאומיות, באגודות מחקר, ובעיקר, כאמור, במוזיאונים. התמונה הזאת מכוונת לשנות את הדעה הרווחת, שהמצרים החלו לגלות עניין בעברה של ארצם רק מאוחר יחסית, כלומר משנות העשרים של המאה העשרים ואילך. העיכוב הזה נתלה, בדרך כלל, בדימוי השלילי של מצרים הפרעונית בקוראן וביחס העוין של המוסלמי המאמין לתרבות הפגאנית העתיקה. אפשר אמנם

למצוא בספרות המוסלמית של ימי הביניים חיבורים על אודות נפלאותיה של מצרים, ואף דברים בשבחי הישגיה התרבותיים המפוארים.

אבל במצרים המוסלמית לא נוצרה, כותב חוקר האיסלאם מייקל קוק, שום הזדהות עם העבר הקדם-מוסלמי, כפי שהתפתחה באיראן, אלא היתה תודעה של נתק מוחלט ממנו. לכך תרמו גם הנתק הלשוני המוחלט והעובדה שבמצרים (שלא כמו באיראן) לא התפתחה תודעה לאומית. שליטה העצמאי של מצרים, מוחמד עלי, אמנם הוציא ב-1835 צו שמטרתו למנוע "יצוא עתיקות", אבל בד בבד היה מוכן לחצוב אבנים מן הפירמידות כדי להשתמש בהם להקמת סכר על הנילוס ולהעניק אובליסקים וממצאים אחרים לצרפתים ולגרמנים. ואילו יורשו, הח'דיב איסמעיל, נמנע מלהיכנס למוזיאון הארכיאולוגי בטקס חנוכתו, מפני שפחד להביט במומיות.

מה גרם איפוא לתחילת התעוררות העניין של המצרים בעבר? ריד אינו מנסה, כמובן, לטעון שהתפתחות העניין של המצרים בעברה הקדום של ארצם היתה התפתחות פנימית. מצרים לא היתה שונה מכל ארץ אחרת באגן הים התיכון; העניין של בני המקום בעבר הרחוק וניכוסו כחלק מן התודעה הלאומית החדשה נולד בהשפעת המערב (צרפת, בריטניה וגרמניה) ובהשראתו, וכחלק מתהליכי החילון והתפתחות התודעה הלאומית-הטריטוריאלית.

ההשראה וההשפעה האלה מצטיירות תדיר כקשורות בחטא, וגם ריד קושר את העניין המערבי בעבר הקדום של מצרים באימפריאליזם, ורואה בארכיאולוגיה בעלת ברית, או לפחות בת לווייה שלו. מובן מאליו שקשה לתאר את הפעילות הארכיאולוגית הענפה (שלא לדבר על שוד העתיקות והעברתם למערב) במזרח התיכון בלי ההגמוניה הפוליטית והכלכלית של המערב, או בלי שלטונו

הישיר באזור. מאידך גיסא, פעילות ארכיאולוגית מערבית ענפה התרחשה גם בארצות שלמערב לא היתה שליטה עליהן, והיא לא היתה תמיד חלק בלתי נפרד מן הפרויקט האימפריליסטי, אלא פועל יוצא מהעניין הגובר והולך של המערב המודרני במקורותיו הרוחניים-התרבותיים הקדומים.

הקשר בין אימפריאליזם לארכיאולוגיה במצרים היה בעל אופי פרגמטי מובהק, ובא לידי ביטוי ביצירת התנאים הנחוצים למחקר הארכיאולוגי ובשליטה על ממצאיו (כולל "שוד עתיקות" והעברתן לאירופה ולארצות הברית) ועל תוצאותיו, אבל לא היתה לו שום השפעה על מסקנות המחקר. כלומר, האימפריאליזם לא גרם להטיות, מנימוקים אידיאולוגיים כלשהם, לכיוון כזה או אחר. האגיפטולוגיה המערבית של המאה ה-19 ושל המאה העשרים, בניגוד למה שנטען לפעמים כלפיה, לא זו בלבד שהכירה בגדולתה של הציוויליזציה הפרעונית, אלא חלקה אף היה נכון להודות בהשפעתה על המרחב האגאי, ודרכו - על תרבות אירופה. אם היה רובד אוריינטליסטי כלשהו באגיפטולוגיה המודרנית הוא בא לידי ביטוי בהתמקדות בהשפעתה של המורשת הפרעונית על "המערב", בלי לתת את הדעת לערך שעשוי להיות לה על התרבות המצרית בעתיד. אבל כיצד אפשר להלין על האוריינטליזם המערבי בהקשר הזה, אם המצרים עצמם לא ראו שום ערך כזה, אלא בשלב מאוחר יחסית.

ריד מתקן איפוא את התמונה המקובלת, אבל אינו משנה אותה באופן יסודי. הוא מתאר את החיבורים, פרי עטם של מחברים מצריים, שנתנו מקום כזה או אחר למצרים הפרעונית, ומביא ביוגרפיות של דמויות שאינן מוכרות לרוב רובם של הקוראים - דמויות שאפשר לכנותן חלוצי האגיפטולוגיה המצרית: רפאעה אל-טהאטוי, מוחמד אל-פלאכי, אחמד כאמל, עלי בהגת', יוסף חאקיקיאן, מרכוס סימאיקה ואחרים - ומעניק להן את האשראי הראוי. אבל ריד גם יודע

לציין שלפעילותם, ולמעט החיבורים שנכתבו בערבית לקורא המצרי, היה רק הד מוגבל בציבוריות המצרית הרחבה, ותפוצתם היתה קטנה. אין לו מידע כמה מצרים ביקרו בארבעת המוזיאונים הנזכרים.

חקר מצרים העתיקה והפיכתה לחלק מן התרבות המודרנית היתה איפוא מעשי ידיהם של בני המערב ותוצר מובהק של תרבות המערב. הפרעונים היו בניה של מצרים, אבל בתקופה הנסקרת בספר הנדון הם היו "שייכים" למערב הרבה יותר מאשר למצרים עצמם. הראיות שריד מביא לשימוש בעבר - השימוש בפירמידות ובספינקס כסמלים (בבולים, לדוגמה) - אינן נראות לי עדות מספקת להפנמת העבר הפרעוני בתרבות המצרית המודרנית, הגבוהה או העממית. בסופו של דבר אין אנו יודעים מה היתה רמת הידע על העבר העתיק אפילו אצל בני העילית התרבותית המצרית. אפשר לשער שבשלהי המאה ה-19, רבים מהם הכירו אותה יותר דרך "אאידה" מאשר דרך ספרות היסטורית מדעית או פופולרית.

אפשר לומר כי למצרים קל היה לנכס את העבר הפרעוני, בלי לנסות ליצור זהות מדומה בין תפישת העולם הפרעונית לבין המונותיאזם המוסלמי, דווקא מפני שזה עבר רחוק, שונה לגמרי, שמורשתו התרבותית מתה לפני עידן ועידנים. לכן אפשר היה להשתבח בעוצמתו הפוליטית, בהישגיו התרבותיים, בתרומתו לתרבות האנושית ובמונומנטים המרשימים שהשאיר אחריו, ולהפוך אותם לחלק מן המורשת התרבותית-הלאומית (גם לערך התיירותי היתה, כמובן, השפעה גדולה על כך). מצרים העתיקה לא הותירה ספר קאנוני, שפרשנותו שנויה במחלוקת בין-דתית, ולא היתה בסיס לתביעה טריטוריאלית כלשהי. הזיקה אליה יכלה איפוא להישאר בתחום של הכרזות רטוריות על זיקה ורציפות ושל שימוש במוטיוויים סמליים (הפירמידה, הספינקס), בלי שום הזדהות

תרבותית של ממש. השימוש שנעשה בעבר הפרעוני כדי ליצור זהות לאומית-טריטוריאלית שייך לתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה וזכה לדיון מקיף בחיבורים אחרים (ובראשם של גרשוני וג'נקובסקי).